

KEMÂLÜDDÎN DEMÎRÎ'NİN HAYÂTÜ'L-HAYEVÂN ADLI ESERİNİN TÜRKÇE TERCÜMELERİ

Ahmet AKDAĞ*

Öz: Kemâlüddîn Demîrî tarafından 1372 yılında Arapça olarak kaleme alınan Hayâtü'l-Hayevân, esas olarak hayvanlar üzerine kaleme alınan bir eser olmasına rağmen edebiyat, mitoloji, eskatoloji, coğrafya, tarih, tıp, folklor, tasavvuf vb. birçok alana dair malzeme içermektedir. Zengin içeriği sayesinde tesiri birçok coğrafyaya yayılan bu eserin Türkçe, Farsça, İngilizce ve Latince dillerine çevrildiği bilinmektedir. Eserin suğrâ, vustâ ve kübrâ olmak üzere üç versiyonu vardır. Bunlardan vustâ ve kübrâ versiyonlar, farklı asırlarda çeşitli mütercimler tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu çalışmada Hayâtü'l-Hayevân'ın Türkçeye yapılmış tercümeleri ve bu tercümelerin tespit edilen nüshaları ele alınmıştır. Bu bağlamda çalışma; giriş, Demîrî ve Hayâtü'l-Hayevân'ı hakkında kısaca bilgi verilen bir kısım ile tercümelerin tanıtıldığı iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde doğrudan Hayâtü'l-Hayevân üzerine yapılan tercüme üzerinde durulmuştur. Bu bölümde beşi vustâ versiyona, dördü ise kübrâ versiyona ait olmak üzere dokuz tercüme tespit edilmiş ve tanıtılmıştır. İkinci bölümde ise Hayâtü'l-Hayevân'ın ihtisârları üzerine yazılan Türkçe tercüme ele alınmıştır. Bu bölümde yalnızca bir tercüme tespit edilebilmiştir. Çalışmada tercümelerin evvela mütercimleri hakkında bilgi verilmiş, ardından tercüme üzerinde durulmuş ve nihayetinde bu tercümelerin tespit edilen nüshaları tanıtılmıştır. Yakın zamanda yapılan tercüme ise genel hatlarıyla ele alınmıştır. Bu tercümelerin mütercimlerinin adları, basıldıkları yayınevleri ile basım yılları, kaynak metnin hangi versiyonunun tercümesi oldukları vb. hususlar üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Kemâlüddîn Demîrî, Hayâtü'l-Hayevân, tercüme, nüsha.

Turkish Translations of Kemâlüddîn Demîrî's Hayât al-Haywân

Abstract: Written in Arabic by Kemâlüddîn Demîrî in 1372, Hayât al-Haywân, although it is mainly a work on zoology, contains material on many fields such as mythology, eschatology, geography, history, medicine, literature, folklore, mysticism, etc. It is known that this work, whose influence spread to many geographies thanks to its rich content, has been translated into Turkish, Persian, English and Latin. There are three versions of the work: opuscul, fair-sized and comprehensive. The fair-sized and comprehensive versions were translated into Turkish by various translators in different centuries. In this study, the translations of Hayât al-Haywân into Turkish and the identified copies of these translations are introduced. This study consists of an introduction, a section giving brief information about Demîrî and his Hayât al-Haywân, and two main sections introducing the translations. The first chapter focuses on the direct translations of Hayât al-Haywân.

* Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sinop/TÜRKİYE, E-posta: ahmetakdag4402@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7895-1293

In this section, nine translations are identified and introduced, five of them belonging to the fair-sized version and four to the comprehensive version. The second part deals with the Turkish translations that were written on the shortenings of Hayât al-Haywân. Only one translation was identified in this section. The study first gives information about the translators of the translations, then focuses on the translations and finally introduces the identified copies of these translations. Recent translations are discussed in general terms. In this section, it is clarified that the names of the translators of these translations, the publishing houses where they were published, the years of their publication, and which version of the source text they are translations.

Keywords: Kemâlüddîn Demîrî, Hayât al-Haywân, translation, copy.

Giriş

İnsanoğlu yaşamını idame ettirebilmek için hayvanlardan farklı şekillerde istifade etme yoluna gitmiştir. Beslenme ve giyinme ihtiyacını hayvanların etinden, sütünden, derisinden, yününden, organlarından istifade ederek sağlamış; hayvanları güvenlik ve ulaşım aracı olarak kullanmış; avcılık, iz sürme vb. alanlarda onların içgüdüsel özelliklerinden faydalanmıştır. Aynı zamanda tehlike arz eden hayvanlara karşı alınması gereken önlemler konusunda da birtakım girişimlerde bulunmuştur. Bu ve buna benzer hususlar, hayvanlar hakkında geniş malumat sahibi olma ihtiyacı doğurmuştur. Bunun sonucu olarak hayvanları inceleyen “ilmü’l-hayevân/zooloji” ilmi ortaya çıkmıştır.

Zoolojiyle ilgili ilk örnekler Grekler tarafından ortaya konmuştur. Özellikle Aristo’nun *Historia Animalium* adlı eseri bu türün en önemli kaynaklarından. İslam dünyasında Aristo’nun bahsedilen eserinin Arapçaya tercüme edilmesiyle zooloji ilmiyle ilgili eser yazma süreci başlamıştır. İslam dünyasının bu alandaki ilk eserleri genellikle Grek âlimlerinden tercümeler şeklinde başlayıp konuyla ilgili bilgi birikiminin artmasıyla telif eser yazma süreci başlamıştır.

Câhız’ın (öl. 255/869) canlı türlerini edebî bir yaklaşımla ele aldığı *Kitâbü’l-Hayevân*’ı İslam dünyasının ilm-i hayevânla ilgili en mühim telif eserlerindendir. Toplam yedi ciltten oluşan bu eserde hayvanların davranışları tecrübeden hareketle tasnif edilerek dil bilimi, felsefe ve sosyolojik açılardan incelenmiştir. Câhız, konuyla ilgili kendisinden önce yazılan eserlerden istifade etmiş; şiir, menkıbe, hikâye ve darb-ı mesellerden alıntılarda bulunmuş; bizzat kendi gözlem ve müşahedelerine eserinde yer vermiştir (Görgün, 2002, s. 106-108).

Câhız’dan sonra Farâbî (öl. 339/950), İbn Sînâ (öl. 428/1037), Tâhir el-Mervezî (öl. 517/1124-5), İbn Bâcce (öl. 533/1139), İbn Rüşd (öl. 595/1198), Zekerîyyâ el-Kazvînî (öl. 682/1283), Kemâlüddîn Demîrî (öl. 808/1405) vb. müellifler ilm-i hayevân konusuyla ilgilenerek bu alanda eser yazmışlardır. Bu müelliflerden Kemâlüddîn Demîrî’nin 1372 yılında tamamladığı *Hayâtü’l-Hayevân* adlı eseri Osmanlı döneminde çokça rağbet görerek başvuru kaynaklarından birisi hâline gelmiş ve eserin daha geniş kitlelere ulaştırılması amacıyla farklı dönemlerde Türkçe tercümeleri yapılmıştır. Şimdiye kadar *Hayâtü’l-Hayevân*’ın Osmanlı döneminde yapılmış tercümelerini detaylı bir şekilde ele alan bir çalışma yapılmamıştır. Buna binaen bu çalışma, *Hayâtü’l-Hayevân*’ın Türkçe tercümeleri ve bu tercümelerin tespit edilen nüshalarını tanıtmaya amacıyla kaleme alınmıştır. Bu bağlamda evvela müellif ve eseri hakkında kısaca bilgi verilmiş, ardından asıl konumuz olan tercümelerinin tanıtımına geçilmiştir. Böylece ilm-i hayevânın yanı sıra tarih, edebiyat, folklor, tıp, din vb. alanlarla da ilgili rağbet gören ansiklopedik bir esere Osmanlı âlimlerinin yaklaşımı ortaya konmuş olacaktır.

Hayâtü'l-Hayevân; suğrâ, vustâ ve kübrâ olmak üzere üç versiyondan oluşmaktadır. Eserin ilk versiyonu suğrâ yani en dar kapsamlı olanıdır. Ardından tetimmât, fevâid ve hâtimât şeklinde yeni bilgilerin eklenmesiyle vustâ (orta ebatlı) versiyonu meydana getirilmiştir. Bazı hayvanlara dair rüyalar ve tabirlerinin de eklenmesiyle kübrâ (en geniş) versiyonu elde edilmiştir (İbrâhîm Sâlih, 2005, s. 23).

1. Kemâlüddîn ed-Demîrî ve *Hayâtü'l-Hayevân*'ı

Tam adı Ebu'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ ed-Demîrî eş-Şâfi'î olup doğduğu yere atfen Demîrî unvanıyla bilinen müellif, 1341 yılında Mısır'ın Semennûd kasabasına yakın Demîre köyünde doğmuştur. Kaynaklarda müellifin doğum tarihi ile ilgili 1341, 1344, 1349 olmak üzere muhtelif tarihlere yer verilmiştir. Ancak genellikle Sehâvî kaynak gösterilerek onun doğum yılı olarak 1341 üzerinde ittifak edilmiştir (İzgi, 1994, s. 152-153).

Önceleri terzilikle uğraşan Demîrî, daha sonra kendini ilme vererek fıkıh, tefsîr, hadîs, Arap dili ve edebiyatı, tasavvuf, ulûm-ı lûgat, usûl-i fıkıh vb. ilimlerde dersler alarak tahsilini tamamlamıştır. Bahâeddîn es-Sübkî, el-Askalânî, el-Urzî, el-Kemâl Ebu'l-Fazl en-Nüveyrî, el-Harâvî, Cemâleddîn el-İsnevî, İbnü'l-Mülakkın, Burhâneddîn el-Kırâtî, Bahâeddîn ibn Akîl, Ebu'l-Ferec İbnü'l-Kârî gibi âlimlerden dersler almıştır (İbrâhîm Sâlih, 2005, s. 6-7). Özellikle Bahâeddîn es-Sübkî'nin yanında uzun bir süre kalarak ondan çeşitli dersler almıştır (İzgi, 1994, s. 153).

Demîrî, tahsilini tamamladıktan sonra çeşitli yerlerde dersler vermiştir. Kâhire ve Mekke'de öğrencileri bulunmuştur. Yukarıda bahsedilen ilimlerde uzmanlaşmanın yanı sıra fetva ve tadrîs icazeti de almıştır. Yaklaşık 20 yıl boyunca Mekke'de ders okuttuğu ve fetva verdiği rivayet edilmektedir (Tamdoğan, 2021, s. 221). İmâm bin Hacer, Demîrî'nin fıkıh, hadis ve edebiyat konularında yetenekli olduğunu, sanatla uğraştığını, Kubbetü'l-Baybarsiye hadis okulu ve diğer birçok yerde dersler verdiğini dile getirmiştir (İbrâhîm Sâlih, 2005, s. 11). Sehâvî, Kâhire ve Mekke'de dersler verdiğini bildirdikten sonra Kâhire'de el-Ezher Câmii'nde genellikle cumartesi günleri ve Bâbünnasr içindeki İbnü'l-Bakârî Medresesi'nde ise genellikle cuma günleri talebelerine dersler verdiğini ve Kubbetü'l-Baybarsiye'de hadis dersleri verirken kendisinin de o derslere katıldığını ifade etmiştir (Sehâvî, 1992, s. 60). Makrîzî ise onun fıkıh ve vaaz konusunda üstün bir başarı gösterdiğini, çeşitli yerlerde dersler verdiğini, birkaç yıl fetvalarda bulunduğunu ve fetvalarının genellikle kabul edildiğini beyan etmiştir (İbrâhîm Sâlih, 2005, s. 13).

Sehâvî, Demîrî'nin Mekke'de 779/1377-8 yılında Ümmü Ahmed Fâtıma binti Yahyâ ile evlendiğini ve bu evlilikten Ümmü Habîbe, Ümmü Seleme ve Abdurrahmân adında üç çocuğunun dünyaya geldiğini kaydetmiştir (Sehâvî, 1992, s. 61). 3 Cemâziyelevvel 808/27 Ekim 1405 tarihinde Kâhire'de vefat eden Kemâlüddîn Demîrî, Mekâbir-i Süfiyye'ye defnedilmiştir (İzgi, 1994, s. 153).

Kaynaklarda 15 civarında eser yazdığı nakledilen Demîrî'nin en meşhur eseri ilm-i hayevân/zooloji ilmine dair *Hayâtü'l-Hayevân* adlı eseridir. Demîrî'nin fıkıh ve din ilimleri konusunda uzman olup zooloji ilminin mütehassısı olmadığını belirten Kâtip Çelebi, *Hayâtü'l-Hayevân*'ı zooloji ilminin inceliklerini ele alan bir kitaptan öte - müellifin cümlelerine atfen- hayvanlarla ilgili anlaşılmayan isimlerin düzeltilmesi ve açıklığa kavuşturulması gayesiyle kaleme alınan bir eser olarak nitelendirir (Kâtip Çelebi, 2011, s. 579).

Hayâtü'l-Hayevân'ın suğrâ, vustâ ve kübrâ olmak üzere üç versiyonu vardır. Eserin ilk versiyonu suğrâ hâlidir. Ardından tetimmât, fevâid ve hâtimât şeklinde yeni bilgiler

eklenerek vustâ versiyonu meydana getirilmiştir. Bazı hayvanlara dair rüyalar ve tabirlerinin de eklenmesiyle kübrâ versiyonu elde edilmiştir (İbrâhîm Sâlih, 2005, s. 23). Cevat İzgi, kübrâ versiyonunun para-zoolojik bir nitelik taşıdığını, tarih ve rüya tabirlerine yer vermesiyle zooloji kitabından ziyade folklorik bir mahiyete sahip olduğunu belirtmiştir (İzgi, 1998, s. 18).

1372 yılında tamamlanan *Hayâtü'l-Hayevân*'ın girişinde müellif, hayvanlarla ilgili bilinen bazı yanlışlıkların düzeltilmesi amacıyla eserini kaleme aldığını ifade etmiştir. Eserde 1069 madde başı unsura yer verilmiştir. Eserin ilk maddesi olan esed (aslan) hariç diğer bütün maddeler alfabetik olarak sıralanmıştır. Hayvanların kralı olması hasebiyle aslan başa alınmıştır (İzgi, 1998, s. 18). Bazı hayvanların birden fazla ismi olduğundan müellif, bu hayvanların diğer isimlerini de madde başı yapmış fakat söz konusu hayvanı daha önce ele almışsa veya daha sonra bu hayvana değinecekse ilgili yere göndermede bulunmuştur. Aynı şekilde insan ile cin gibi varlıklar ve mitolojik hayvanlar da bu sıralamaya dâhil edilmiştir. Dolayısıyla eserdeki 1069 maddenin tamamını hayvanlar olarak değerlendirmek doğru değildir. Söz gelimi “insân”, “cenîn”, “cin” vb. madde başlarının yanı sıra “gulyabani”, “anka”, “dabbetü'l-arz” vb. efsanevî, mitolojik veya eskatolojik hayvanlar da madde başı yapılmıştır.

Hayâtü'l-Hayevân'ın tamamında aynı kompozisyona riayet edilmemiştir. Müellif, bazı hayvanları uzun uzadıya ele alırken bazılarını ise kısaca anlatıp geçmiştir. Harun Çakan, müellifin hayvanları ele alırken genellikle şu düzen dâhilinde hareket ettiğini ifade eder:

1. Hayvanın isminin tanımı ve buna ilişkin dil bilgisel kuralları.
2. Hayvanın genel özellikleri ile yaşam biçimine ilişkin zoolojik bilgiler: Burada söz konusu hayvanın çeşitli cinsleri, ırkları hakkında bilgilerin yanı sıra bunların fiziksel özellikleri, üremeleri ve davranışları üzerinde durulmaktadır. Demiri burada, Cahız gibi İslam bilginlerinin dışında Aristoteles'e de çokça atıfta bulunmaktadır.
3. Hayvanla ilgili hadis ve ayetler: Bu kısımda Demiri, hayvanın adının sadece bir kez geçtiği hadislere ve Hristiyanlıktan köken alan söylencelere de yer vermiştir.
4. Hayvanların günlük yaşamdaki kullanımlarına ilişkin kurallar: Bu bölümde hayvanın yenip yenemeyeceğine ve alınıp satılmasına ilişkin bilgiler verilmektedir. Burada çeşitli mezheplerin görüşlerine yer vermiştir.
5. Söz konusu hayvanla ilgili deyimler: Burada deyimlerin kökenleri de belirtilmiştir.
6. Hayvanların vücut kısımlarının ve salgı ve dışkılarının tıbbi kullanımına ilişkin bilgiler: Demiri, “el-Havvâs” başlıklı bu kısımda ise İslam bilginlerinin yanı sıra Aristoteles'e de atıflar yapmaktadır.
7. Rüyalarda görülmesi durumunda nasıl yorumlanacağına dair bilgiler (2018, s. 129).

Demiri, birçok kaynaktan istifade ederek eserini kaleme almıştır. Eserde zooloji ile ilgili kaynaklara ek olarak botanik, tıp, tarih, tefsir, hadis, fıkıh, peygamberler tarihi, edebiyat, mitoloji, coğrafya, büyü vb. birçok alana dair eserlerden yararlanıldığı görülmektedir. Aynı zamanda konuyla ilgili birçok şairden şiirler örnek verilmiştir. Bu yönüyle *Hayâtü'l-Hayevân* yalnızca ansiklopedik bir zooloji kitabı değil aynı zamanda dinî, tarihî, kültürel ve folklorik malzemeler de ihtiva eden kapsamlı ve hacimli bir derlemedir. Söz gelimi “ivezz (kaz)” maddesinde Hz. Ali'nin, ileride kendisini öldürecek olan İbni Mülcem hakkında söylediği bir söz nakledildikten sonra Hz. Peygamber'den başlamak üzere dört halife, Hz. Hasan, Muâviye, Yezid, Mervân bin Hakem, Abdülmelik bin Mervân, Abdullah bin Zübeyr, Velid bin Abdülmelik, Süleymân bin Abdülmelik,

Ömer bin Abdülazîz, Yezîd bin Abdülmelik, Hişâm bin Abdülmelik, Velid bin Yezîd, Yezîd bin Velid, İbrâhîm bin Velid ve Mervân bin Muhammed dönemleri hakkında bilgi verilmiş, ardından kronolojik olarak Abbâsî sultanlarının dönemleri üzerinde durulmuştur.

Hayâtü'l-Hayevân üzerine, yazıldığı günden bugüne dek birçok çalışma yapılmıştır. Başlarda genellikle eseri kısaltmak amacıyla yapılan ihtisârlar şeklinde tezahür eden bu çalışmalar, zamanla eserin farklı dillere tercüme edilmesi, tenkitli metnlerinin oluşturularak baskılarının yapılması, akademik çalışmalara konu edilmesi vb. şekillerde devam etmiştir. *Hayâtü'l-Hayevân*, Türkçenin yanı sıra Farsça, İngilizce, Latince vb. dillere de tercüme edilmiştir. Aşağıda eserin Türkçe tercümeleri ve bu tercümelerin nüshaları üzerinde durulmuştur.

2. *Hayâtü'l-Hayevân*'ın Türkçe Tercümeleri

Bu başlıkta doğrudan *Hayâtü'l-Hayevân*'dan yapılan tercümeler üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda 9 eser tespit edilmiştir. Bunlardan 5'i kaynak metnin vustâ, 4'ü ise kübrâ versiyonu üzerine yazılan tercümelerdir. Aşağıda telif tarihleri göz önünde bulundurularak söz konusu tercümeler ve nüshaları hakkında bilgi verilmiştir.

2.1. Muhammed bin Süleymân'ın Tercümesi

Hayâtü'l-Hayevân'ın şimdiye kadar tespit edilen en eski tarihli tercümesidir. Ferâğ kaydında eserin 15 Cemâziyelevvel 831/2 Mart 1428 tarihinde Muhammed bin Süleymân tarafından tercüme edildiği şu şekilde belirtilmiştir: "... tercümesi de tamâm oldı cemâziye'l-ûlâ ayının on beşinde sekiz yüz otuz bir yılında târîh-i Ahmed-i Muhtârün salavâtü'r-rahmâni aleyhi ve selâmu teraccemtühü ve ene Muhammed bin Süleymân..." (Kırbaç, 1999, s. 326) Mütercim, tercüme tarihinin yanı sıra kaynak metnin müellif tarafından telif edilen tarihini de belirtmiştir. Söz konusu kısımdaki "... musannif dir ki tamâm itdüm bu kitâbı Receb ayında yedi yüz yetmiş üç yılda hicret-i Muhammed Mustafâ'nın sallallâhu aleyhi ve sellem..." (Kırbaç, 1999, s. 325-326) cümlesinde Demîrî'nin, *Hayâtü'l-Hayevân*'ı Recep 773/Ocak 1372 tarihinde telif ettiği dile getirilmiştir.

Eserin mütercimi Muhammed bin Süleymân hakkında herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Muhammed bin Süleymân'ın tercümesi üzerine şimdiye kadar iki çalışma yapılmıştır. Bunlardan ilki Selçuk Kırbaç tarafından hazırlanan doktora tezi, diğeri ise Ali Çiçek'e ait kitaptır (Çiçek, 2013). Hem Kırbaç hem de Çiçek eserin Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 2565 numarada kayıtlı nüshasını esas alarak metni neşretmişlerdir.

Muhammed bin Süleymân, Halîl Bey ile Emînüddîn Bey'in istekleri üzerine *Hayâtü'l-Hayevân*'ı tercüme ettiğini bildirmiş ve eserini söz konusu kişilere ithaf etmiştir. Mütercim, Halîl Bey ve Emînüddîn Bey'i şu ifadelerle ta'zîm etmiştir:

Mergûbu'l-hasâ'il ve mahbûbu's-şemâ'il hâvî-i fûnûn-ı mekârim nâsıb-ı râyât-ı ma'âlim câmi'-i riyâsât-ı insî ekmel-i ashâb-ı nefis-i kudsî emîr-i a'zam Halîl Beg لا زال رافلا في مطارف العزّ الاقص وعدوة ملتقا بالطمار النل الاتعس ibnû'l-emîrî'l-ekremî'l-emcedî ve'l-vezîrû'l-efhamî'l-evhadi emînü'd-devle ve'd-dîn Emînüddîn Beg افاض الله انوار معدلته على جمهور الانام و ادام مدى الليالى والايتام (Muhammed b. Süleymân, Nuruosmaniye 2998M/1, vr. 2b).

Eserin 1428 yılında tamamlandığı bilindiğine göre burada sözü edilen Halîl Bey'in Çandarlı Halîl Paşa (öl. 857/1453) ve Emînüddîn Bey'in ise Emînüddîn Mehmed Paşa (öl. 855/1451) olmaları muhtemeldir.

Mütercim, ferâğ kaydında eserin orijinalinde bulunmayan bazı ilavelerle tercümesini zenginleştirdiğini dile getirmiştir. Bu tercümenin *Hayâtü'l-Hayevân*'ın hangi versiyonu üzerine yazıldığı hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak tercüme incelendiğinde kaynak metnin hayvanlarla ilgili havâss başlığındaki bilgilerine yer verilip rüya tabirleri kısımlarına yer verilmemesi, bu tercümenin vustâ versiyonun tercümesi olduğunu göstermektedir.

Tercümede bazı hayvanlar hakkında geniş malumata yer verilmesine rağmen bazı hayvanlara kısaca değinilmiştir. Hayvanlar hakkındaki bilgiler belli bir düzene göre sıralanmamıştır. Bazen yalnızca hayvanların fizikî özellikleri üzerinde durulmuş bazen de ayet, hadis ve hikâyelerle konu genişletilmiştir (Kırbaç, 1999, s. 13-14).

Muhammed bin Süleymân'ın tercümesinin tarafımızca şimdilik 6 nüshası tespit edilmiştir. Söz konusu nüshalar şu şekildedir:

Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 2565: Nesih hatla yazılan bu nüsha, 104 varak olup her sayfada 19 satır bulunmaktadır. Az aharlı, suyu dikey, orta kalınlıktaki krem renkli kâğıda yazılmıştır. Mukavva üzerine sırtı ve sertabı vişneçürüğü renkli, mıkleti ve yan kapakları kahverengi deri kaplı, bitki motifli soğuk baskı şemseli, salbekli, zencirekli, cetveli ve şirazeli bir cilde sahiptir. Nüshanın sonunda Niyâzî-i Mısri'nin "Gir semâ'a zıkr ile gel yana yana hû deyü" mısrayla başlayan şiirine yer verilmiştir. Ferâğ kaydında bu nüshanın Muhammed bin Süleymân tarafından 15 Cemâziyelevvel 831/2 Mart 1428 tarihinde tercüme edildiği ifade edilmiştir. Ancak nüshanın müellif hattı mı yoksa müstensih marifetiyle mi çoğaltıldığı hususunda herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi 3404: Toplamda 180 varak olan bu nüsha, nesih yazı çeşidiyle yazılmış olup her sayfada 17 satır ihtiva etmektedir. Nüshanın cildi vişne rengi, kurt yenikli tam meşin, şemseli ve sol şemse düşmüş bir vaziyettedir. Söz başları ve dikkat çekilmek istenen kısımlar kırmızı mürekkepli kalemle yazılmıştır. Nüshanın en önemli özelliği, tercüme tarihinden yaklaşık bir ay sonra istinsah edilmiş olmasıdır. Fakîh Ahmed bin el-Hâc Hüseyin tarafından 831 yılının Cemâziyelâhir ayının sonlarında yani Nisan 1428'de istinsah edilmiştir. Eserin tercüme tarihi ise Mart 1428'dir. Nüshanın baş tarafında 12 sayfalık *Hayâtü'l-Hayevân*'daki hayvan adlarının Türkçe karşılıklarına da yer verilen fihrist bulunmaktadır. Bu fihrist, hem madde başı olarak geçen hayvan adlarının geçtiği sayfalara kolayca ulaşılması hem de söz konusu hayvan adlarının Türkçe karşılıklarını içermesi bakımından son derece faydalıdır.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan 1664: Harekeli nesih yazı çeşidiyle aharlı kâğıda yazılan bu nüsha, mıkleti kırmızı deri ve ebru cilde sahiptir. Toplam 194 varaktır ve her sayfasında 17 satır bulunmaktadır. Nüshanın müstensihisi belli olmayıp istinsah tarihi Safer 879/Temmuz 1474'tür. Söz başları kırmızı mürekkepli kalemle yazılmıştır. Zahriye I. Mahmûd'un mührü bulunmaktadır.

Nuruosmaniye Kütüphanesi 2998M/01: 163 varaktan oluşan bu nüsha, nesih yazı çeşidiyle aharlı, kalın kâğıda yazılmıştır. Her sayfasında 19 satır bulunan nüshanın cildi mukavva üzerine kahverengi meşin kaplı iki renkli şemseli zencirekli cetveli, mıkleti şemseli zencirekli cetveli, sertabı cetveli, kapak mıkleti ve sertab içi cetvellidir. Bu nüsha, Mûsâ bin Hasan el-Germiyânî tarafından Cemâziyelevvel 953/Temmuz 1546'da istinsah edilmiştir.

Milli Kütüphane Yazmaları 06 Mil Yz A 460: Filigranlı kâğıda nestalik hatla yazılan bu nüsha, sırtı bordo meşin, ebru kâğıt kaplı mukavva bir cilde sahiptir. İlk ve son sayfalar hariç her sayfasında 21 satır bulunan nüshanın varak sayısı 137'dir. Alî el-Cerîr

el-Kütahyevî tarafından Şevval 1065/Ağustos 1655 tarihinde istinsah edilmiştir. Nüshada söz başları kırmızı mürekkepli kalemle yazılmıştır. Tercümenin girişinin bir kısmı bu nüshada eksiktir. Besmele, hamdele ve salveleden sonra “Bu kitâb Hayâtî'l-Hayevân ismiyle mevsûm ve lisân-ı Arabî-i mübîn ile müzeyyen ve merkûm idi. Hulefâdan Emînüddîn işâreti ile Türki lisâna tercüme olındı” (Muhammed b. Süleymân, 06 Mil Yz A 460, vr. 1b) cümlesine yer verilmiş ve ardından esed maddesine geçilmiştir. Ferâğ kaydında mütercimin adı ve tercüme tarihine yer verilmiştir.

Süleymaniye Kütüphanesi Ömer İşbilir 17: Bu nüsha, nesih hatla yazılmış olup 166 varaktan müteşekkildir. Kaynak eserin “vezega (keler)” maddesine kadarki kısmının tercümesini içeren bu nüsha, sondan eksiktir. Nüshanın sonu eksik olduğu için müstensihî ve istinsah tarihi de belli değildir. Her sayfasında 17 satır bulunan nüshada madde başları kırmızı mürekkepli kalemle yazılmıştır.

Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi’nde bu tercümenin Berlin Milli Kütüphane Ms Or Quart 1603 numarada 192 varaklık Nüh b. Sinân er-Rûmî tarafından 5 Cemâziyelevvel 1030/18 Mart 1622 tarihinde istinsah edilmiş bir nüshasının kayıtlı bulunduğu bildirilmiştir (İhsanoğlu vd., 2006, s. 11). Ancak söz konusu nüshaya tarafımızca ulaşamamıştır.

2.2. Mütercimi Bilinmeyen Bir Tercüme

Şimdilik yalnızca bir nüshası tespit edilen bu tercümenin mütercimi belli değildir. Besmeleden sonra “قال الشيخ الامام.. (Şeyh İmâm Demîrî dedi ki...)” (Ayasofya 2913, vr. 1b) denilerek *Hayâtü'l-Hayevân*’ın girişindeki Arapça kısım aynen alıntılanmıştır. Ardından bâbü'l-hemze denilip esed (aslan) maddesiyle tercümeye başlanmıştır. Bu kısımda mütercimin kimliğine dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Eserin zahriyesinde *Kitâb-ı Tercemet-i Hayâtü'l-Hayevân* yazıldıktan sonra Alî Paşa şeklinde bir isim yazılmıştır. Ancak bu ismin eserin mütercimi mi yoksa zahriye kısmındaki bilgileri kaydeden kişi mi olduğu konusunda bilgi verilmemiştir. Bu kaydın hemen altında Kemâlüddîn Demîrî’nin tam künyesine yer verilmiştir. Alî Paşa’nın mütercim olma ihtimalinin yanı sıra zahriyedeki bilgileri yazan, eserin bir nüshasını elinde bulunduran veya eseri çoğaltan müstensih olma ihtimalleri de söz konusudur. Dolayısıyla çalışmamızda ihtiyatlı davranılarak bu eser, mütercimi meçhul bir tercüme şeklinde nitelendirilmiştir.

Mütercim, kaynak metnin madde başlarının havâss kısmına kadarki bölümlerini tercüme etmiş, rüya tabirleri kısmını eserine dâhil etmemiştir. Bu durum, mütercimi bilinmeyen bu tercümenin *Hayâtü'l-Hayevân*’ın vustâ versiyonunun tercümesi olduğunun göstergesidir. Esed maddesiyle başlayan tercüme, ya’sûb ile son bulmaktadır. Eser, Eski Anadolu Türkçesi dönemi dil ve imla özelliklerine sahiptir. Eserin eldeki tek nüshasının ferâğ kaydında 22 Şevvâl 928/14 Eylül 1522’de Mes’ûd bin Abdullarrâf tarafından yazıldığı kaydı düşülmüştür. Ancak buradaki isim ve tarihin eserin mütercim ve tercüme tarihine mi yoksa müstensih ve istinsah tarihine mi işaret ettiği konusunda bilgi verilmemiştir. Tahminimizce ferâğ kaydındaki bu bilgiler, eserin müstensihî ile istinsâh tarihine işaret etmektedir. Zira Eski Anadolu Türkçesi dönemi dil ve imla özelliklerine sahip olan bu tercümenin, söz konusu tarihten daha önce yazılmış olması daha kuvvetli bir ihtimaldir.

Mütercimi bilinmeyen tercümenin yalnızca bir nüshası tespit edilmiş olup Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 2913 numarada kayıtlıdır. Nestalik yazı çeşidiyle kaleme alınan bu nüsha, 231 varaktan müteşekkildir. Zaman zaman boşluklar bırakılmış olan nüshanın tam olan sayfalarında 21 satır bulunmaktadır. Söz başları kırmızı

mürekkeppli kalemle yazılmıştır. Nüshada zaman zaman bazı kelime veya ibarelerin üstü çizilmiş, söz konusu kısımların aşağı, yukarı veya yan taraflarına düzeltilmiş hâlleri yazılmıştır. Aynı zamanda sayfa kenarlarında ilave bilgiler de verilmiştir. Ferâğ kaydında eserin 22 Şevvâl 928/14 Eylül 1522 tarihinde Mes'ûd bin Abdullarrâf tarafından yazıldığı belirtilmiştir. Bu tarih ve isim, eserin istinsâh tarihi ve müstensihinin adı olsa gerektir.

2.3. Allâmek Muhammed bin Mûsâ el-Bosnevî'nin Tercümesi

Henüz genç yaştaiken birçok ilimde bilgi sahibi olduğu için kendisine Allâmek lakabı verilen Muhammed b. Mûsâ el-Bosnevî'nin 1595 yılında Saraybosna'da doğduğu tahmin edilmektedir. Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nde tahsil görmüştür. 17 yaşında iken İstanbul'a gelerek Sahn-ı Semân Medresesi hocalarından Sadrüddinzâde Mehmed Emîn Şîrvânî'den dersler almıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra 1622 yılında memuriyete başlamış, 1627'de ise Hasanbeyzâde Medresesi'ne müderris olmuştur. 1631 yılında Hasanbeyzâde Medresesi'ndeki müderrislik görevinden azledilmiş fakat 1632'de Üsküdar'daki Mihrimâh Sultân Medresesi'ne tekrar müderris olarak tayin edilmiştir. 1633 yılında devrin en yüksek dereceli medresesi olan Sahn-ı Semân Medresesi'ne müderris olmuştur. 1634'te Silâhtar Mustafâ Paşa'nın tavsiyesiyle Halep'e kâdilkudât (kadıların kadısı, en büyük kadı) olarak tayin edilmiştir. Ancak yaşadığı sağlık problemi dolayısıyla Halep'teki görevinde fazla kalamamış ve İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır. İstanbul'a döndükten sonra bir süre Rumelihisanı'nda ikamet etmiş ve akabinde İstanbul kadılığı göreviyle vazifelendirilmiştir. Ancak bu vazifeye atanmasının üzerinden henüz üç gün geçmeden vefat etmiştir. Onun vefat yılı 1046/1636'dır (Sadak, 1992, s. 306; 2017, s. 143-144).

Beyzâvî'nin meşhur tefsîri *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*'ine hâşiye; Fâtîha, Bakara ve Fetih sûreleri üzerine tefsir; İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sine Mollâ Câmî'nin yazdığı şerhe hâşiye; Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'una Seyyid Şerîf Cürcânî'nin yazdığı şerhe hâşiye; Necmeddîn Ali b. Ömer el-Kâtibî'nin *Risâletü's-Şemsîyye*'si üzerine şerh vs. eserler yazan Muhammed el-Bosnevî'nin eserlerinden birisi de *Hayâtü'l-Hayevân*'ın Türkçe tercümesidir.

Tercümenin giriş kısmında mütercim, adını Muhammed el-Bosnevî şeklinde kaydetmiş ve Sultân Mehmed Han'ın haremünde büyüdüğünü, çocukluğunu ilim öğrenmekle geçirdiğini şu cümleleriyle dile getirmiştir: "... hazretlerinin zamân-ı saâdetlerinde harem-i muhteremleri perverdelerinden olup rûz u şeb duâ-yı devletleri hizmetinde ve tahsîl-i ilm ve ikmâl-i kemâle sa'y-ı belîğ ve gûşî-i tâm idüp niçe fûnûna ıtlâ' ve vukûf bulup..." (Muhammed el-Bosnevî, Şehid Ali Paşa 1823, vr. 1b) Burada bahsedilen Sultan Mehmed Han, 1566-1603 yılları arasında Osmanlı padişahı olan III. Mehmed'dir. Mütercimin bu ifadesi, kaynaklarda yer alan onun 1595 yılı veya civarında doğduğu yönündeki rivayeti desteklemektedir.

Muhammed el-Bosnevî, haremünde büyüdüğü III. Mehmed'e şükranlarını sunmak ve onun adını hayırla yâd etmek amacıyla *Hayâtü'l-Hayevân*'ı tercüme ettiğini ifade eder. Mütercimin bu hususla alakalı cümleleri şu şekildedir: "Bir gün şikeste-hâl ve hazînü'l-bâl oturur iken bu dil-i gamgîne bu geldi kim şükrâne-i ni'met için İmâm Demîrî aleyhi'r-rahme mensûb ol kitâb-ı Hayâtü'l-Hayevân'ı vech-i ahsen ve ahsar-ı üslûb üzere lisân-ı Türkiyle pâdişâh-ı âlî-cenâb hazretlerinin nâm-ı şeriflerine tercüme idüp bu güne nâm-ı şeriflerini hutbesinde yâd eyleyem" (Muhammed el-Bosnevî, Şehid Ali Paşa 1823, vr. 1b).

Kaynaklarda *Hayâtü'l-Hayevân*'ın suğrâ, vustâ ve kübrâ olmak üzere üç versiyonu bulunduğu kayıtlıdır. Muhammed el-Bosnevî de tercümesinin girişinde *Hayâtü'l-Hayevân*'ın bu şekilde üç versiyonu bulunduğunu ifade etmiş ve kendi tercümesinin en popüler versiyon olan vustâsının tercümesi olduğunu dile getirmiştir. Mütercimim konuyla ilgili ifadesi şu şekildedir: “Pes ey azîz! Şöyle ma'lûmun ola kim Hayâtü'l-Hayevân muhtelifedür: Biri Hayâtü'l-Hayevân-ı Suğrâ'dur ve biri kübrâdur ve biri mütevassıttadır. Pes çünkü hayrû'l-umûr evsâtuhâ meşhûrdur. Ol cihetle bu fakîr-i hakîr ol nûshadan evsatını tercüme itmesini ihtiyâr itdüm” (Muhammed el-Bosnevî, Şehid Ali Paşa 1823, vr. 1b).

Mütercim, eserin ferâğ kaydında tercüme-yi Zilkade ayında tamamladığını belirtmiş ancak yılını kaydetmemiştir. Dolayısıyla eserin tercüme tarihi bilinmemektedir. Bosnevî'nin tercümesi “esed (aslan)” maddesiyle başlayıp “yerbû' (tarla sıçanı)” ile son bulmaktadır.

Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa 1823 numarada kayıtlı olmak üzere yalnızca bir nüshası tespit edilmiştir. Talik yazı çeşidiyle kaleme alınan bu nüsha, 163 varaktan meydana gelmektedir. İlk ve son sayfa hariç her sayfasında 25 satır bulunmaktadır. Nüshanın müellif hattı mı olduğu veya müstensih tarafından mı çoğaltıldığı konusunda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Aynı şekilde nüshanın telif/istinsah tarihi ve müstensih-i de belli değildir.

2.4. Abdülhalîm bin Alî bin Muhammed bin Süleymân bin Abdurreşîd'in Tercümesi

Kaynaklarda Abdülhalîm b. Alî'nin Kırımlı olduğu konusunda ittifak söz konusudur. Süleyman Gür, Kırım üzerine hazırladığı eserinde Abdülhalîm b. Alî b. Muhammed ve Abdülhalîm b. Alî olmak üzere iki ayrı müellif adına yer vermiştir. Bunlardan Abdülhalîm b. Alî b. Muhammed'in Kırım Kadı Sicil Defteri'nde bildirildiğine göre Kaplan Giray Han b. Selim Giray Han'ın saltanatına denk gelen 1128/1716 yılında kadılık makamında olduğu ifade edilmiştir (Gür, 2022, s. 204). Gür, Abdülhalîm b. Alî hakkında ise herhangi bir bilgi bulunmadığını ve *Terceme-i Hayâtü'l-Hayevân*'ın ona ait olduğunu dile getirmiştir (2022, s. 204). Bu iki ismin iki ayrı müellif olduğuyla alakalı ayırt edici bir bilgi bulunmamaktadır. *Terceme-i Hayâtü'l-Hayevân*'ın girişinde mütercim, kendi adını Abdülhalîm b. Alî b. Muhammed b. Süleymân b. Abdurreşîd şeklinde kaydetmiştir. Gerek bu isimlerin iki farklı müellif olduğuna dair ayırt edici bir bilgi bulunmaması gerekse *Terceme-i Hayâtü'l-Hayevân*'daki mütercimim adıyla alakalı kayıttan hareketle Gür'ün iki farklı müellif olarak kaydettiği isimlerin aynı kişi olma ihtimalinin göz ardı edilmemesi gerektiği kanaatindeyiz.

Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi'nde *Sicill-i Osmânî*'den alıntılanmak suretiyle Abdülhalîm b. Alî'nin Kırımlı olup Vassâfzâde Esad Efendi'nin şeyhülislamlığı döneminde kassâm-ı askerî ve ders vekili, daha sonra Enderûn-ı Hümayûn baş hocası, 1785'te Harameyn müfettişi ve 1795'te Mekke kadısı olduğu ifade edilmiştir. Mekke kadısı olduktan kısa bir süre sonra da 1795'te Mekke'de vefat ettiği dile getirilmiştir (İhsanoğlu vd., 2006, s. 141). Gür'ün eserinde iki farklı kişi olarak sunulan isimlerin aynı müellif olduğu düşünüldüğünde müellifin kadı olduğu yıl konusunda 1716 ve 1795 olmak üzere iki farklı kayıt ortaya çıkmaktadır. Bu kayıtlardan hangisinin doğru olduğu konusunda şimdilik elimizde kesin bir delil bulunmamaktadır. Eserin eldeki tek nüshası olan Süleymaniye Kütüphanesi Hâlet Efendi 627 numaralı nüshanın telif/istinsah tarihi 1738'dir. Dolayısıyla mütercimim 1738 veya 1738'den önceki bir tarihte tercümesini kaleme aldığı şimdilik eldeki tek kesin veridir.

Tercüme, Cenâb-ı Allâh’a hamd ü senâ edilip Hz. Peygamber’e salât u selâm getirilen bir girişle başlamıştır. Bu girişten sonra “ammâ ba’d” denilerek mütercimın adı ve sebebi tercümeğe yer verilmiştir. Kendisini “fakîr-i hakîr-i şikeste ve dil-gîr-i dil-beste” (Abdulhalîm b. Alî, Hâlet Efendi 627, vr. 1b) sıfatlarıyla tavsîf eden mütercim, adının Abdulhalîm bin Alî bin Muhammed bin Süleymân bin Abdurreşîd olduğunu beyan etmiştir. Mütercim, adını bildirdikten sonra kendisinden Kemâlüddîn ed-Demîrî’nin *Hayâtü’l-Hayevân* adlı eserinin Arapçadan Türkçeye tercüme olunmasının talep edildiği; bunun üzerine bu eseri tercüme ettiğini dile getirmiştir (Abdulhalîm b. Alî, Hâlet Efendi 627, vr. 1b). Eserin Süleymâniye Kütüphanesi Hâlet Efendi 627 numarada kayıtlı nüshasının ferâğ kaydında Rebîülâhîr 1151/Ağustos 1738 tarihine yer verilmiştir. Bu tarihin eserin tercüme veya istinsâh tarihlerinden hangisini gösterdiği noktasında bir kayıt düşülmemiştir.

Abdulhalîm Efendi, *Hayâtü’l-Hayevân*’daki tertibe riayet ederek eseri tercüme etmiştir. Madde başı olarak “esed” maddesiyle başlayan tercüme, “ya’sûb” ile sonlanmıştır. Bu tercümede de kaynak metnin rüya tabirlerine dair kısımlarına yer verilmemiştir. Havâss kısmı verildikten sonra maddeler sona erdirilmiştir. Dolayısıyla Abdülhalîm Efendi’nin tercümesi de kaynak metnin vustâ versiyonunun tercümesidir.

Tercümenin tespit edilen tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Hâlet Efendi 627 numarada kayıtlıdır. Toplam 343 varaktan oluşan bu nüsha, talik yazı çeşidiyle yazılmıştır. Nüshada söz başları, ayet, hadis ve kelâm-ı kîbrâ kırmızı mürekkepli kalemle yazılmıştır. Nüshanın ilk 35 varağı resimlidir. Madde başı olarak verilen bazı hayvanlar, canlı ve renkli bir şekilde sayfanın uygun kısımlarında resmedilmiştir. Bu nüshanın müellif hattı veya istinsah olup olmadığı hususunda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Dolayısıyla nüshanın sonunda yer alan Rebîülâhîr 1151/Ağustos 1738 tarihinin, eserin tercüme tarihi mi yoksa istinsah tarihi mi olduğu belli değildir.

2.5. Abdurrahmân Efendi ibn el-Hâc İbrâhîm Efendi’nin Tercümesi

Kaynaklar ve kütüphane kataloglarında Abdurrahmân Efendi tarafından *Hayâtü’l-Hayevân* üzerine yazılan tercümenin nüshaları olarak kaydedilen eserler karşılaştırıldığında iki ayrı versiyon ile karşılaşılmaktadır. Bu versiyonların girişleri ve ferâğ kayıtlarında verilen bilgiler büyük oranda aynıdır. Ancak özellikle eserlerin sunuldukları kişilerin adlarındaki farklılıklar, nüshaların birbiriyle karşılaştırılma gerekliliğini ortaya koymuştur. Tarafımızca yapılan karşılaştırma sonucu Abdurrahmân Efendi’nin *Hayâtü’l-Hayevân*’ın kübrâ versiyonu üzerine biri muhtasar diğeri mufassal olmak üzere iki ayrı tercüme yazdığı kanaatine varılmıştır. Bunlardan hangisinin önce yazıldığı konusunda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Hatta her iki versiyonda da Muharrem 1160/Ocak 1747 tarihinde tercümenin tamamlandığı belirtilmiştir. Bu durumda öncelikle muhtasar olanın yazılıp daha sonra bazı eklemelerle genişletilerek mufassal hâle getirilmesi mümkün olduğu gibi mufassal olanın bazı eksiltme ve özetlemelerle muhtasar hâle getirilmiş olması da muhtemeldir. Bu durumun müstensih tasarrufuna bağlı olarak ortaya çıkmış olması da göz önünde bulundurulması gereken diğeri bir ihtimaldir. Konuyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmadığından şimdilik muhtasar ve mufassal olmak üzere adlandırma yoluna gidilmiştir. Abdurrahmân Efendi’nin tercümesinin *Hayâtü’l-Hayevân*’ın kübrâ versiyonunun tercümesi olduğu konusunda ise kuşku yoktur. Zira hem muhtasar hem de mufassal versiyonda kaynak metnin rüya tabirleri de dâhil olmak üzere bütün bölümleri tercüme edilmiştir. Ancak muhtasar versiyonda kaynak metnin birçok kısmının kısaltıldığı tespit edilmiştir.

Kaynaklarda hakkında yeterli bilgi bulunmayan Abdurrahmân Efendi ile ilgili şimdilik bildiklerimiz onun *Hayâtü'l-Hayevân*'ın kübrâ versiyonu üzerine yazdığı muhtasar ve mufassal versiyonların girişinde verdiği bilgilerle sınırlıdır. Eserin mufassal versiyonunun girişinde Abdurrahmân Efendi, hacca gittiği için el-Hâc olarak vasıflandırılan babasının adını İbrâhîm Efendi şeklinde kaydetmiştir. Mütercim, Adanalı olduğunu ancak Sivas'ta yaşadığından Sivasî nisbesiyle de anıldığını ve Sultân I. Mahmûd tarafından Sivas müftüsü olarak görevlendirildiğini dile getirmiştir. Abdurrahmân Efendi'nin bu hususları ifade eden cümleleri şu şekildedir:

Bu zaif-i hakîr ve'l-be'sü'l-fakîr abd-i kemterün vâlid-i emcedi bakiyyetü's-selef ve hayrû'l-halef fûnûn-ı şettâ ile ârâste ve sunûf-ı takvâ ile pirâste Abdurrahmân Efendi ibn el-Hâc İbrâhîm Efendi el-Adanavî müvelleden ve Sivâsî mütevattinen ... es-sultân ibnû's-sultân ebû'l-fütûh ve'l-megâzî şevketlü azametlü mehâbetlü pâdişâh-ı a'zam Mahmûd Han el-Gâzî ... hazretlerinin ahd-i hümayûn ve zamân-ı meymenet-makrûnlarında ahsen-i emsârdan medîne-i Sivâs حماه الله تعالى من شر الجن عليهم رحمة الله الواسعه Hanefiyye ile iftâya me'zûn ve ekser-i ahyân-ı iftâ ve bu fakîri hidmet-i fetvâda istihdâm itmişdi (Abdurrahmân Efendi ibn el-Hâc İbrâhîm Efendi, 1856, s. 2).

Mütercim, muhtasar versiyonda babasının vefatından sonra *Hayâtü'l-Hayevân*'ı tercüme etmeye karar verdiğini ve bu tercümeyi Abdullâh Paşa'ya sunduğunu bildirmişken mufassal versiyonda Zaralızâde Mehmed Paşa'nın isteğiyle *Hayâtü'l-Hayevân*'ı tercüme ettiğini dile getirmiştir.

2.5.1. Abdurrahmân Efendi'nin *Hayâtü'l-Hayevân*'ın Kübrâ Versiyonuna Yazdığı Muhtasar Tercüme

Eser, Allah'a hamd ü şükür ve Hazret-i Peygamber'e salât u selâm getirilen bir bölümle başlamaktadır. Mütercim, eserin girişinde ismini Abdurrahmân Efendi el-Hâc İbrâhîm Efendi şeklinde kaydetmiş ve "ahsen-i emsârdan" şeklinde nitelendirdiği Sivas şehrinin müftüsü olduğunu beyan etmiştir. Babasının vefatından sonra sıranın kendisine geldiğini, bu nedenle ömrünün geri kalanının boşa geçmemesi adına bağışlanma ve şefaât arzusuyla Demîrî'nin Arapça olan *Hayâtü'l-Hayevân* adlı eserini tercüme etmeye karar verdiğini şu şekilde ifade etmiştir:

... ve fetvâ bu fakîre intikâl itdükde sinn ü sâlimüz bihûde güzerân itmeyüp sebeb-i mağfîret ve bâis-i câize-i şefâât ola diyü bir dem-i firûzda hâtur-ı hutûr itdi ki kîdvetü'l-ulemâi'l-muhakkıkın İmâm Demîrî Kemâlüddîn Ebî Abdullâh Muhammed eş-Şâfi'î *تغمده الله برحمته ز اسكنه في عنة* hazretlerinin te'lîfi olan *Hayâtü'l-Hayevân* nâm kitâb-ı müstetâb cevâhir-i ed'îye-i me'sûre ve zevâhir-i edviye-i mü'essire ve letâif-i rivâyât-ı muhakkıkâ ve garâyib-i hikâyât-ı mu'accibeyi muhtevî olduğundan mâadâ sâni'in kemâl-i kudret ü hidâyetine dâll tabâyi'-i hayvâniyyeyi müştemil bir fenn-i mergûb ve ilm-i matlûb olup lâkin ibârât-ı latîfesi üslûb-ı bülegâ ve tarz-ı Arabû'l-urebâ üzere olmanın lisân-ı Türkiye tercüme idem (Abdurrahmân Efendi ibn el-Hâc İbrâhîm Efendi, Hacı Mahmud Efendi, vr. 2b).

Mütercim, sebep-i tercümeyi açıkladıktan sonra *Hayâtü'l-Hayevân*'nın tertibi hakkında bilgi vermiştir. Bu kısımda Demîrî'nin ele aldığı konuyla ilgili müfessirlerin görüşlerinden yararlandığı, hadislerden alıntılarda bulunduğu, geçmişten önemli kişilerin başlarından geçen tecrübeleri aktardığı, çeşitli şairlerden misaller getirdiği, lugaz ve atasözlerine yer verdiği, ele alınan hayvanların etlerinin yenilip yenilmediği, tıp ilmi çerçevesinde hayvanların faydaları, hayvanları rüyada görmenin âlâmetleri vb. birçok konuda bilgi verdiği ifade edilmiştir.

Abdurrahmân Efendi “... zât-ı pâk-i itr-nâkleri efser-i te’yîdât-i ilâhî ile ser-firâz u müftehir ve âvâze-i şecâat-ı rûz-efzûnı etrâf-ı rub’-ı meskûnda şâyî’ ü mûnteşir olan hûrşîd-i müdebbirân-ı âlem ve seyyid-i vüzerâ-yı benî Âdem, sipeh-sâlâr-ı kal’a-küşâ...” (Hacı Mahmud Efendi 5389, vr. 3a-3b) vasıflarıyla tavsif ettiği Abdullâh Paşa’ya eserini hediye etme hayali kurduğunu ve netice olarak eserini ona sunduğunu ifade etmiştir. Mütercimın eserini Abdullâh Paşa’ya takdim ettiğini bildirdiği şu cümlesi, bu tercümenin *Hayâtü’l-Hayevân*’ın kübrâ versiyonunun tamamının değil bazı kısımlarının muhtasar bir tercümesi olduğunu göstermektedir: “... o lezzetten bir çâşnî ve her bir nevresîdeden bir numûne makbûl-ârâ olmagla Hayâtü’l-Hayevân’ın bazı letâifinden istiksâ birle işbu risâle-i ra’nâ huzûr-ı âlilerine ihdâ olundu” (Abdurrahmân Efendi ibn el-Hâc İbrâhîm Efendi, Hacı Mahmud Efendi, vr. 3b).

Eserin sonunda “hâtıme-i mütercim” başlıklı bir bölüm bulunmaktadır. Bu kısımda mütercim, uzun zamandır eseri tercüme etmekle meşgul olduğunu bildirdikten sonra Muharrem ayının başlarında 1160 senesinde (Ocak 1747) tercümesini tamamladığını dile getirmiştir. Eser, okuyucudan olası hataların mazur görülmesi ricası ve bu eserin kaleme alınmasıyla Allah’ın ihsanına nail olma arzusunun dile getirildiği şu cümlelerle son bulmuştur: “Nâzır olan ehâlî-i e’âliden mercûdur ki kusûrımız ma’zûr ve ayb u noksânı zeyl-i afv ile mestûr olup duâ-yı hayrları karîn-i hâl olmagla ümîd-vârûm ki bu bâbda olan sa’y u hidmetüm mukâbelesinde mazhar-ı ihsân-ı Cenâb-ı Zül-Celâl olam” (Abdurrahmân Efendi ibn el-Hâc İbrâhîm Efendi, Hacı Mahmud Efendi, vr. 202b).

Abdurrahmân Efendi’nin *Hayâtü’l-Hayevân*’ın kübrâ versiyonu üzerine yazdığı muhtasar tercümenin tarafımızca şimdilik bir nüshası tespit edilmiştir. Söz konusu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 5389 numarada kayıtlıdır. Talik yazı çeşidiyle yazılan bu nüsha, 202 varaktan oluşmaktadır. Madde başları kırmızı mürekkepli kalemle yazılırken ayet, hadis ve Arapça ibarelerin üzeri kırmızı mürekkepli kalemle çizilmiştir. Nüshanın müellif hattı veya müstensih tarafından çoğaltıldığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

2.5.2. Abdurrahmân Efendi’nin *Hayâtü’l-Hayevân*’ın Kübrâ Versiyonuna Yazdığı Mufasssal Tercüme: *Ayn-ı Hayât*

Mufasssal versiyon tıpkı muhtasar versiyonda olduğu gibi Allâh’a hamd ü şükür ve Hazret-i Peygamber’e salât u selâm getirilerek başlamıştır. Bu versiyonda da mütercimın adı Abdurrahmân Efendi ibn el-Hâc İbrâhîm Efendi şeklinde kaydedilmiştir. Diğer versiyondan farklı olarak mütercimın aslen Adanalı olduğu için Adanavî ve Sivas’ta yaşadığından Sivasî nisbeleriyle anıldığı dile getirilmiştir. Mütercim, Sultan Mahmûd Han tarafından Sivas’a müftü olarak tayin edildiği için orada bulunduğunu ifade etmiştir.

Mütercim, “Mehmed Paşa el-mümecced ibnû’l-merhûm Osmân Paşa eş-şehîr be-Zaralızâde” (Abdurrahmân Efendi ibn el-Hâc İbrâhîm Efendi, 1856, s. 2) şeklinde kaydettiği Zaralızâde Mehmed Paşa’nın isteğiyle *Hayâtü’l-Hayevân*’ı Türkçeye tercüme ettiğini bildirmiş ve bu tercümeyle *Ayn-ı Hayât* adını verdiğini dile getirmiştir. Mütercimın eserini *Ayn-ı Hayât* şeklinde adlandırdığını bildirmesi, konuyla ilgili kaynaklarda bir yanlışlığa sebebiyet vermiştir. Zira *Hayâtü’l-Hayevân*’ın Ömer bin Yûnus bin Ömer el-Hanefî tarafından yapılan ihtisârının adı da *Aynü’l-Hayât*’tır. Dolayısıyla bazı kaynaklarda Abdurrahmân Efendi’nin eseri Ömer bin Yûnus el-Hanefî’nin muhtasarının tercümesi olarak kaydedilmiştir. Hâlbuki Abdurrahmân Efendi, *Hayâtü’l-Hayevân*’ın Ömer bin Yûnus el-Hanefî tarafından yapılan ihtisârını değil eserin kübrâ versiyonunu tercüme etmiş ve yaptığı bu tercümeyle *Ayn-ı Hayât* adını vermiştir.

Abdurrahmân Efendi'nin tercümesi hem *Hayâtü'l-Hayevân* hem de Ömer bin Yûnus el-Hanefî'nin ihtisârı ile karşılaştırıldığında bu durum görülmektedir.

Sebeb-i tercüme kısmından sonra *Hayâtü'l-Hayevân*'ın muhtevası ve tertibi hakkında muhtasar versiyondaki ile aynı cümlelere yer verilmiştir. Abdurrahmân Efendi'nin bu tercümesinin ferâğ kaydında da Muharrem 1160/Ocak 1747 tarihinde eserin tamamlandığı bilgisi mevcuttur. Söz konusu tercüme, I. Abdülmecid devrinde Recep 1272/Mart 1856 tarihinde Mehmed Recâî tarafından yayına hazırlanarak Matbaa-i Âmire'de basılmıştır.

Hayâtü'l-Hayevân'ın kübrâ versiyonunun Abdurrahmân Efendi tarafından yapılan mufassal tercümesinin biri eksik olmak üzere iki nüshası mevcuttur.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan 1666: Aharlı kâğıda nesih hatla yazılan bu nüsha, toplam 385 varaktan oluşmaktadır. İlk ve son sayfa hariç her sayfada 38 satır bulunmaktadır. Mıklepli ve şemseli vişne rengi deri cilt içerisinde olup serlevha tezhipli ve cetveller yaldızlıdır. İbrâhîm bin Abdullâh es-Sivâsî tarafından 1161/1748 yılında istinsah edilmiştir. Söz başları kırmızı mürekkepli kalemle yazılmış olup Arapça ibare ve cümlelerin üst kısımlarına kırmızı mürekkepli kalemle çizgi çekilmiştir.

Nuruosmaniye Kütüphanesi 2998M/2: Toplamda 325 varaktan oluşan bu nüsha, nesih hatla yazılmıştır. Nüshanın kâğıdı az aharlı, kalın olup filigranlı, su yolu yatay ve dikey renk nohudidir. Cildi; mukavva üzeri kahverengi meşin kaplı şemseli salbekli, mıklebi şemseli cetvelli, sertabı cetvelli, mıkleb içi ise ebru kaplıdır. Sâd harfiyle başlayan bu nüshanın baş tarafı eksiktir. "Savâbe" maddesiyle başlayıp "ya'sûb" ile son bulur. Nüshanın müstensih ve istinsah tarihi hakkında herhangi bir bilgi yoktur.

2.6. Nazilli Nâibi'nin Muhtasar Tercümesi: *Havâssu'l-Hayevân*

Mütercimın adı ve künyesi hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Eserin "sebeb-i tertîb-i kitâb" başlıklı kısmında mütercim, 1201/1787 yılında Aydın'ın Nazilli kazasında nâib (kadı vekili) iken *Hayâtü'l-Hayevân*'ı tercüme ettiğini dile getirir. Tercümenin Demîrî'nin tertibi esas alınarak evvela hayvanların yaratılışı, ardından yenilip yenilmedikleri, akabinde havâss (nitelikleri) ve menâfîi (faydaları), daha sonrasında ise rüyada görülmelerinin tabirleri şeklinde oluşturulduğu şu cümlelerle ifade edilmiştir: "... an-aslin müellif-i kitâb olan Şeyh Kemâlüddîn Demîrî hazretlerinin de'b-i şerîfleri üzere tahrîr eylediği hayvânâtın evvelâ hilkatini ve sâniyen ekinde hall ü hürmetini ve sâlisen havâss u menâfî'ini ve râbi'en rû'yâda görülen ta'bîrini beyân itmeleriyle ..." (Nazilli Nâibi, Muallim Cevdet K162, vr. 2a).

Mütercim, 1204/1790 senesinin başlarında kendi tercümesinin rûya tabirleriyle ilgili kısmının *Ta'bîr-nâme-i Cedîd* adıyla müstakil bir kitap hâline getirildiğini şu cümleleriyle beyan etmiştir: "... târîh-i mezkûr iki yüz dört senesine duhûlinde terceme-i merkûmun derûnında mûnderic ve rû'yâ ta'bîrâtını cem' ve hurûf-ı hece tertîbi üzere Ta'bîr-nâme- Cedîd nâmıyla bir kitâb-ı latîf tertîb ü tahrîr olunmuşdı" (Nazilli Nâibi, Muallim Cevdet K162, vr. 2a) Bunun üzerine mütercim, aynı yılın Şabân ayının başlarında cuma sabahı (Nisan 1790) eserdeki her hayvanın havâss ve menâfî'ini ele alan kısımlarını, müellifin tertibini esas alarak müstakil bir kitap hâline getirdiğini ve bu kitaba *Havâssu'l-Hayevân* adını verdiğini şu şekilde dile getirmiştir: "... tertîb-i mezkûr üzere berren ve bahren ins ü vuhûş u tuyûr u devvâb cümle hayvânun havâss u menâfî'ini cem' u tertîb ve işbu sene-i mezkûre mâh-ı Şa'bânu'l-muazzamun gurre-i yevmü'l-cum'a ale's-sabâh mütevekkilen ale'l-hayyü'l-kayyûm şürû' olunup Havâssu'l-Hayevân nâmı ile tesmiye olundu" (Nazilli Nâibi, Muallim Cevdet K162, vr. 2b).

Yukarıdaki malûmâtan hareketle Nazilli naibi olan mütercimın 1787 yılında *Hayâtü'l-Hayevân*'ın kübrâ versiyonunu Türkçeye tercüme ettiği, 1790 yılında bu tercümenin rüya tabirleriyle ilgili kısmının *Ta'bir-nâme-i Cedid* adıyla müstakil bir kitap hâline getirildiği; bunun üzerine Nisan 1790'da söz konusu tercümenin hayvanların havâss (özellikleri) ve menâfi'ini (faydaları) içeren kısımlarının mütercim tarafından *Havâssu'l-Hayevân* adıyla yeni bir kitap olarak neşredildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu başlıkta tanıttığımız *Havâssu'l-Hayevân* adlı eser, *Hayâtü'l-Hayevân*'ın tamamının tercümesi olmayıp hayvanların yalnızca havâss ve menâfi'i ile ilgili kısımlarının tercümesidir. O hâlde Nazilli nâibinin bu tercümesini vustâ versiyonun muhtasar tercümesi olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Mütercimın yukarıda bahsettiği *Hayâtü'l-Hayevân*'ın tamamı üzerine yazdığı tercümesinin ise herhangi bir nüshasına ulaşılammıştır.

Mütercim, madde başı hayvan adlarının Türkçe karşılıklarını verdikten sonra havâss ve menâfi'ine geçmiştir. Bazen sayfa kenarlarında herhangi bir hayvanın zararlarından korunmak için okunacak dualar ve fâide başlığında bazı bilgiler verilmiştir. Eser, esed maddesiyle başlayıp yerbû ile son bulmaktadır.

Nazilli nâibinin tercümesinin İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet K162 numarada kayıtlı olmak üzere tek bir nüshası mevcuttur. 106 varak olan nüshada madde başları kırmızı mürekkepli kalemle yazılmıştır. Nüshanın müellif hattı veya müstensih tarafından çoğaltıldığı hususu hakkında herhangi bir kayıt düşülmemiştir. Aynı şekilde istinsah tarihi de belli değildir. Nüshanın baş tarafında eserin içindekiler kısmını gösteren 4 varaklık bir fihrist bulunmaktadır.

2.7. Yakın Zamanda Yapılan Tercümeler

Hayâtü'l-Hayevân'ın yakın zamanda yapılmış iki tercümesi mevcuttur. Bunlardan ilki Kadir Meral tarafından hazırlanan ve 1997 yılında Çelik Yayınevi'nde basılan *Hayatül Hayvan Tercümesi Havas ve Esrarı* adlı eserdir. Eserin “Ön Söz” kısmından sonra Kemâleddin Demîrî hakkında bilgi veren bir bölüm bulunmaktadır. Akabinde kaynak eserin tercümesine geçilmiştir. Madde başı hayvanların hem kaynak metindeki adları hem de Türkçe karşılıkları verilmiştir. Meral'in tercümesi *Hayâtü'l-Hayevân*'ın kübrâ versiyonunun muhtasar bir tercümesidir. Zira *Hayâtü'l-Hayevân*'daki hayvanların büyük bir kısmına bu tercümede yer verilmemiştir. Birinci ciltte 66 ve ikinci ciltte 110 olmak üzere toplam 176 hayvan, madde başı olarak eserde yer almıştır. Bu tercümenin tarafımızca *Hayâtü'l-Hayevân*'ın kübrâ versiyonunun muhtasar tercümesi olarak adlandırılmasının sebebi zaman zaman rüya tabirlerine de yer verilmiş olmasıdır.

Yakın zamandaki diğer tercüme ise Rahmi Serin tarafından yapılmıştır. Serin'in tercümesi 2001 yılında Pamuk Yayınları'nda *Hayatül Hayevan Havas ve Esrarı* adıyla basılmıştır. 2011 ve 2018'de eserin başka baskıları da yapılmıştır. Serin, eserin “Önsöz”ünde kendi tercümesinin Abdurrahmân bin İbrâhîm Efendi'nin 1856 yılında Matbaa-i Âmire'de basılan tercümesinin günümüz Türkçesine aktarılmış hâli olduğunu dile getirir (2018, s. 5). Dolayısıyla bu tercüme, başlı başına orijinal bir tercüme olmayıp *Hayâtü'l-Hayevân*'ın kübrâ versiyonunun daha önce Abdurrahmân bin İbrâhîm tarafından yapılan tercümesinin sadeleştirilmiş hâlidir. Serin tarafından hazırlanan bu eserin Abdurrahmân Efendi'nin tercümesinden farkı, tertipte ortaya çıkmaktadır. Zira Abdurrahmân Efendi, kaynak metnin tertibine göre eserin madde başlarını dizmesine rağmen Serin'in eserinde madde başlarının günümüz Türkçesindeki karşılıkları esas alınarak eserin tertibi oluşturulmuştur. Yani Serin, madde başı hayvan veya isimlerin Türkçe anlamlarını esas alarak eserini alfabetik olarak dizmiştir. Bu bağlamda

Abdurrahmân Efendi'nin tercümesi "esed (aslan)" maddesiyle başlayıp "ya'sûb (ağustos böceği)" ile sonlanırken Serin'in eseri "ağaçkurdu (araza)" maddesiyle başlayıp "zürafa" ile sonlanmaktadır.

3. *Hayâtü'l-Hayevân*'ın İhtisârlarının Tercümeleri

Bu başlıkta doğrudan *Hayâtü'l-Hayevân*'ın tercümesi olmayıp onun başka müellifler tarafından yapılan ihtisârlarına yazılan tercümeler üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda şimdilik yalnızca bir eser tespit edilmiştir. Söz konusu eser, Ömer bin Yûnus el-Hanefî'nin *Hayâtü'l-Hayevân*'ın ihtisârı olarak kaleme aldığı *Aynü'l-Hayât* adlı eserinin, Bâlî Efendi tarafından yapılan Türkçe tercümesidir. Her ne kadar Bâlî Efendi'nin eseri doğrudan *Hayâtü'l-Hayevân*'ın tercümesi olmasa da ihtisârının tercümesi olması hasebiyle çalışmamızın mevzuu dâhilindedir. Bu yönüyle aşağıda söz konusu tercüme ve nüshalarının tanıtımına yer verilmiştir.

3.1. Ömer bin Yûnus el-Hanefî'nin *Hayâtü'l-Hayevân* Üzerine *Aynü'l-Hayât* Adıyla Yaptığı İhtisârına Bâlî Efendi'nin Tercümesi: *Terceme-i Aynü'l-Hayât*

Asıl adı Bâlî İbrâhîm Efendi, mahlası Cevherî olan Bâlî Efendi Tire'de doğmuştur. Babası Kadı Birgilizâde Muslihiddîn Efendi, II. Bâyezîd'in oğlu Ahmed'in hocasıdır. Bâlî Efendi, gençliğinde eğlenceye olan düşkünlüğünden "Sarhoş" lakabıyla ünlenmiştir. Orta yaşlarda tasavvufa yönelmiş, Halvetî şeyhlerinden Ramazan Efendi'ye intisap etmiştir. 1572 yılında vefat eden Bâlî'nin bazı mecmualarda ve Âşık Çelebi tezkiresinde şiirlerinden örnekler mevcuttur (Azamat, 1992, s. 20; İhsanoğlu vd., 2006, s. 38).

Bâlî Efendi, Ömer bin Yûnus el-Hanefî'nin *Hayâtü'l-Hayevân* üzerine yazdığı *Aynü'l-Hayât* adlı ihtisârını Türkçeye tercüme etmiştir. Bâlî Efendi'nin tercümesi, Sibel Murad tarafından gramer incelemesi de yapılarak doktora tezi olarak çalışılmıştır. Bâlî Efendi, dönemin padişahı II. Selim'in isteğiyle bu eseri kaleme aldığını ve ona takdim ettiğini eserin girişinde şu şekilde dile getirir:

... es-sultân ibnû's-sultân es-sultân Selîm Han ibnû's-Süleymân Han ... bu abd-i efkar ve bende-i ahkar Bâlî-i şikeste-bâle el-imâmü'l-hibri'l-allâme ve'l-hümâmü'n-nihri'l-fehhâme Ömer bin Yûnus el-Hanefî aleyhi rahmetihi ve rabbihi ve birrihi el-Hanefî'nün Aynü'l-Hayât nâm kitâb-ı hikmet-nizâmını tercüme itmek emr ü fermân itmegin ... sultân-ı âli-kadr ve hâkân-ı nâfizü'l-emr hazretlerinin meclis-i safâ-efzâlarına tuhfe kılındı (Bâlî Efendi, Hâlet Efendi 367, vr. 1b-2a).

Bâlî Efendi'nin tercümesinin Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi 367 numaradaki nüshasının ferâğ kaydında eserin Safer 975/Ağustos 1567 tarihinde tamamlandığı kaydedilmiştir. Ancak bu tarihin tercüme tarihi mi yoksa istinsah tarihi mi olduğu hususunda bilgi verilmemiştir. Mütercim, girişte eserini II. Selim'in saltanatı döneminde yazdığını dile getirmişti. II. Selim, 1566-1574 yılları aralığında Osmanlı tahtında bulunmuştur (Emecen, 2009, s. 414). Dolayısıyla bu nüshanın ferâğ kaydındaki 1567 yılının eserin tercüme tarihi olma ihtimali yüksektir.

Bâlî Efendi'nin eserinde madde başı olarak 172 hayvan ismine yer verilmiştir (Murad, 2015, s. 12). Sibel Murad, tezinin inceleme bahsinde madde başı olan bu 172 hayvan adlarını bir tablo ile sunmuştur (2015, s. 13-14).

Bâlî Efendi'nin eserinin üç nüshası tespit edilmiştir. Söz konusu nüshalar şu şekildedir:

Süleymaniye Kütüphanesi Hâlet Efendi 367: Bu nüsha, nesih yazı çeşidiyle kaleme alınmıştır. Söz başlarının kırmızı mürekkepli kalemle yazıldığı nüshanın ilk ve son sayfaları hariç her sayfasında 17 satır bulunmaktadır. Toplam 131 varaktan

müteşekkildir. Ferâğ kaydında nüshanın Safer ayının ortalarında olmak üzere 975 yılında (Ağustos 1567) tamamlandığı kaydı düşülmüştür. Bu tarihin, eserin telif tarihi olması ihtimali yüksektir.

Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi 1552/1: 138 varaktan meydana gelen bu nüsha, talik yazı çeşidiyle sağ kabı mukavva, mıklepli, şemseli kâğıda yazılmıştır. İlk ve son sayfalar hariç her sayfasında 19 satır bulunan nüshanın müstensihî Zeytûn kadılığı yapmış Abdullâh İbn Kolo/Kulav (قولو) olup istinsah tarihi Zilhicce 1034/Eylül 1625'tir.

Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa 724: Bu nüsha, nesih yazı stiliyle yazılmıştır. Toplam 113 varaktan oluşan nüshanın ilk ve son sayfaları hariç her sayfasında 23 satır bulunmaktadır. Müstensihî belli olmayıp istinsah tarihi Şevvâl 1118/Ocak 1707'dir. Nüşhada söz başları ile Arapça ibareler kırmızı mürekkepli kalemle yazılmıştır. Nüshanın sonuna muska ve ilaç tarifleriyle ilgili fevâid eklenmiştir.

Sonuç

Kemâlüddîn Demîrî'nin hayvanlar hakkında yanlış bilinen bazı hususları düzeltmek amacıyla kaleme aldığı zooloji ansiklopedisi mahiyetindeki *Hayâtü'l-Hayevân* adlı eseri içerdiği tarihî, dinî, edebî, folklorik malzemeler bakımından son derece zengin bir kaynaktır. Suğrâ, vustâ ve kübrâ olmak üzere üç versiyonu bulunan bu eser, yazıldığı günden itibaren araştırmacıların dikkatini çekmiş ve Türkçenin yanı sıra Latince, Farsça, İngilizce vb. dillere aktararak geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Eserin Türkçeye tercüme süreci -şimdilik tespit edilebildiği kadarıyla- 15. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar süregelmiştir. Bu bağlamda 9'u doğrudan 1'i ise ihtisârının tercümesi olmak üzere *Hayâtü'l-Hayevân*'ın Türkçe 10 tercümesi tespit edilmiştir. Doğrudan tercümelerden 5'i vustâ, 4'ü ise kübrâ versiyonu üzerine yazılmıştır.

Muhammed bin Süleymân, Muhammed el-Bosnevî ve Abdülhalîm bin Alî bin Muhammed bin Süleymân bin Abdurresîd'in tercümeleri ile mütercimi tespit edilemeyen bir tercüme, eserin vustâ versiyonu üzerine yazılmıştır. Nâzilli nâibinin *Havâssu'l-Hayevân* adlı eseri ise mütercimin daha önce kübrâ versiyon üzerine yazdığı tercümesinin yalnızca havâss ve menâfî ile ilgili kısımlarının alındığı eseridir. Dolayısıyla bu tercümeyi vustâ versiyonun muhtasar bir tercümesi olarak değerlendirmek gerekmektedir. Vustâ versiyon üzerine yazılan tercümelerden yalnızca Muhammed el-Bosnevî'nin tercümesinde eserin vustâ versiyonun tercümesi olduğu belirtilmiştir. Diğer tercümelerde buna dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu durumda rüya tabirleri ile ilgili kısımlara yer verilip verilmediğine bakılarak eserlerin hangi versiyonun tercümesi olduklarına karar verilmiştir. Muhammed bin Süleymân, Abdülhalîm bin Alî bin Muhammed bin Süleymân bin Abdurresîd ve Nazilli nâibinin tercümeleri ile mütercimi bilinmeyen tercümede rüya tabirleri bahsine yer verilmediği görülmüş ve bunun sonucu olarak bu dört tercüme de vustâ versiyonunun tercümesi olarak değerlendirilmiştir.

Abdurrahmân Efendi ibn el-Hâc İbrâhîm Efendi'nin biri muhtasar biri mufassal olmak üzere iki tercümesi ile Kadir Meral ve Rahmi Serin'in tercümeleri, eserin kübrâ versiyonu üzerine yazılan tercümelerdir. Bu tercümelerin dördünde de hangi versiyonun tercüme edildiğine dair bilgi verilmemiştir. Ancak dördünde de kaynak metnin rüya tabirleri kısımları tercümeyle dâhil edilmiştir. Buna binaen bu tercümeler, eserin kübrâ versiyonunun tercümeleri olarak değerlendirilmiştir. Abdurrahmân Efendi'nin tercümesinin muhtasar ve mufassal olmak üzere iki versiyon olarak ele alınmasının sebebi, tercümelerden birisinin kısaltılmış olmasıdır. Nüshalar incelendiğinde mufassaldaki birçok kısmın muhtasar olarak adlandırılan versiyonda azaltılması, eserin

yazılma sebebi ve takdim edildikleri kişi adlarında farklılıklar bulunması gibi hususlar, böyle bir adlandırma gerekliliğini ortaya koymuştur. Kübrâ versiyonun bir diğer tercümesi olan Rahmi Serin'in eseri ise Abdurrahmân Efendi'nin mufasssal tercümesinin dil içi çevirisidir. Serin, eserin ön sözünde bizzat kendisi bu hususu ifade etmiştir.

Bâlî Efendi ise doğrudan *Hayâtü'l-Hayevân*'ı tercüme etmeyip Ömer bin Yûnus el-Hanefî'nin *Hayâtü'l-Hayevân* üzerine yazdığı ihtisârı tercüme etmiştir. Bâlî'nin *Aynü'l-Hayât* adıyla yazdığı ihtisârını Türkçeye tercüme etmiştir. Bu eser, doğrudan olmasa da kaynak eserin ihtisârının tercümesi olması yönüyle çalışmamıza dâhil edilmiş ve böylece tercüme sayısı 10 olarak kaydedilmiştir.

Mevcut tercümelerden en eski tarihli Muhammed bin Süleymân tarafından 1428 yılında tamamlanan tercümedir. Bu tarih, 1372'de neşredilen kaynak metnin yazımından 56 sene sonrasına tekabül etmektedir. Eserin en son neşredilen tercümesi ise 2001 yılında Rahmi Serin tarafından gerçekleştirilmiştir. Serin'in tercümesi her ne kadar daha önce Abdurrahmân Efendi'nin kaleme aldığı tercümenin dil içi çevirisi olsa da neşir bakımından en son neşredilenidir. O hâlde *Hayâtü'l-Hayevân*'ın telifinden 56 sene sonra başlayan Türkçeye tercüme sürecinde ilk tercüme ile son tercüme arasında 573 yıl gibi bir zaman farkı söz konusudur. Dilin değişen ve gelişen özelliklerine bağlı olarak eseri tercüme faaliyetinin bundan sonra da devam edeceği muhakkaktır.

Temelde ansiklopedik bir zooloji kitabı olarak kaleme alınan ve tarih, din, edebiyat, folklor, halk hekimliği gibi birçok alanda malzeme içeren *Hayâtü'l-Hayevân*'ın Türkçe tercümeleri ve bu tercümelerin nüshalarının tanıtıldığı bu çalışmanın konuyla ilgili yapılacak araştırma ve incelemelere katkı sağlaması temennimizdir.

Kaynakça

- Abdulhalîm b. Alî b. Muhammed b. Süleymân b. Abdurreşîd. *Terceme-i hayâtü'l-hayevân*. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hâlet Efendi Bölümü, Arşiv No. 627.
- Abdurrahmân Efendi ibn el-Hâc İbrâhîm Efendi (1856). *Ayn-ı hayât terceme-i hayâtü'l-hayevân*. Mehmed Recâî (Haz.). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Abdurrahmân Efendi ibn el-Hâc İbrâhîm Efendi. *Terceme-i hayâtü'l-hayevân*. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Bölümü, Arşiv No. 5389.
- Azamat, N. (1992). Bâlî Efendi, sarhoş. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: TDV Yayınları, 20.
- Bâlî Efendi. *Terceme-i aynü'l-hayât*. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hâlet Efendi Bölümü, Arşiv No. 367.
- Çakan, H. (2018). Aristoteles ile Kemalüddin Demiri'nin zooloji eserlerinin karşılaştırılması. *Dört Öge*, 14, 119-135. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dortoge/issue/42658/514509>
- Çiçek, A. (2013). *Hayâtü'l-hayvan tercümesi üzerine bir dil çalışması inceleme-metnizinin*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Emecen, F. (2009). Selim II. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 414-418.
- Görgün, T. (2002). Kitâbü'l-hayevân. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 106-108.

- Gülşen, E. (2017). Osmanlı dönemi hâşiye yazarı bosnalı bazı müfessirler üzerine-II (1463-1878). *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi* 5(3), 141-154. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sevad/issue/53367/709531>
- Gür, S. (2022). *Kırım kitabı tarih, ulema, udeba, şuara, meşayih ve müellifler*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- İbrâhîm Sâlih (2005). Mukaddime. *Hayâtü'l-Hayevânî'l-Kübrâ* içinde (s. 5-27). Dimaşk: Dârü'l-Beşâir.
- İhsanoğlu, E., Şeşen, R., Bekar, M.S., Gündüz, G. & Bulut, V. (2006). *Osmanlı tabii ve tatbiki bilimler literatürü tarihi*. C. 2. E. İhsanoğlu (Ed.), İstanbul: IRCICA.
- İzgi, C. (1994). Demîrî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: TDV Yayınları, 152-153.
- İzgi, C. (1998). Hayâtü'l-hayevân. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 17. İstanbul: TDV Yayınları, 18-20.
- Kâtip Çelebi (2011). *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütûbi ve'l-fünûn (kitapların ve ilimlerin isimlerinden şüphelerin giderilmesi)*. R. Balcı (Çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kırbaç, S. (1999). *Hayâtü'l-hayevân tercümesi (giriş, inceleme, metin, dizin-sözlük)*. (Doktora tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Muhammed b. Süleymân. *Terceme-i hayâtü'l-hayevân*. Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Bölümü, Arşiv No. 06 Mil Yz A 460.
- Muhammed b. Süleymân. *Terceme-i hayâtü'l-hayevân*. İstanbul Nuruosmaniye Kütüphanesi, Arşiv No. 2998M/1.
- Muhammed el-Bosnevî. *Terceme-i hayâtü'l-hayevân*. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Şehid Ali Paşa Bölümü, Arşiv No. 1823.
- Murad, S. (2015). *Tercüme-i aynü'l-hayat'ta şekil ve zaman ekleri (giriş-inceleme-metin-dizinler)*. (Doktora tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Nazilli Nâibi. *Havâssu'l-hayevân*. İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Bölümü, Arşiv No. K162.
- Sadak, B. (1992). Bosnevî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: TDV Yayınları, 306.
- Şehâvî (1992). *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli karni't-tâsi'*. Beyrut: Dârü'l-Cîl.
- Serin, R. (2018). *Kemâleddin Demiri hayâtül hayevân havas ve esrarı*. İstanbul: Pamuk Yayıncılık.
- Tamdoğan, N. Ö. (2021). Kemâleddin Demiri (1405). K. Ertas & Z. Gençel Efe (Ed.), *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri -Fizik-Kimya-Biyoloji-* içinde (s. 221-223). İstanbul: Mana Yayınları.
- Terceme-i hayâtü'l-hayevân*. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ayasofya Bölümü, Arşiv No. 2913.